

ELŐSZÓ

Orbán Balázs lelkesedésén felbuzdulva egy idős nagyváradi építőmester a XIX. század végén elhatározta, összeszámolja és leltárba veszi Partium és Erdély építészeti emlékeit: kúriákat, erődtemplomokat, várakat, várkastélyokat. Eleinte járta is szorgalmasan a két tartományt, jegyzetelt, fotografált, ám egy idő után elfáradt és abbahagyta. Túl sok van – mondta lemondóan.

Akkoriban még valóban sok volt. A gyakori tatár és török támadások, a szinte állandó háborús veszély ellen évszázadokon át a várak, erős falakkal megerősített udvarházak, erődtemplomok jelentették az egyetlen menedéket. S ha már felépítette, az erdélyi – lett legyen magyar, székely vagy szász – meg is óvta építményeit. Így ha a külső támadások, belső viszálykodások során el is pusztult egy-egy vár, templom vagy kúria, az erdélyi konok szívóssággal nem csak a leromboltat építette újra, hanem rögtön másikat emelt a közelében. Ezért sehol Európában nem találni annyi várat, kastélyt és erődtemplomot, mint Erdélyben. Ahogyan Bíró József fogalmazott: *„Kevés olyan magaslata van, amelyet ne koronázna egy-egy festői várrom.”*

Kós Károly Erdély című kultúrtörténeti vázlatában a következőket írja: *„Ezer esztendő nagy idő, még népek és kultúrák életében is.”* Valóban. Az államalapítás óta eltelt ezer év alatt, a politikai megosztottság miatt, Erdély gyakran kényszerült a Magyarországtól eltérő, önálló útra. Míg Magyarország egyre több szállal kötődött Ausztriához, Erdélyt a török a keleti nyitásra kényszerítette. Partium, vagyis a Részek közben hol ide, hol oda csapódott. Ám minden különbözőség ellenére Erdély szellemisége évszázadokon át megmaradt magyarnak. Ahogyan a tartomány is a honfoglalástól a trianoni diktátumig tevőleges résztvevője volt a magyar történelemnek és kultúrájának. A nemzet sorsdöntő eseményei is többnyire a hétbástyás címerű tartományban zajlottak. Várak, erődtemplomok sokasága a tanúbizonyíték erre. S ezek a nyakas fanatizmussal emelt építmények nemzeti örökségünk részei, egyben megdönthetetlen bizonyítéka a magyar nemzeti kultúrájának azon a területen, amelynek értékeit évtizedeken át szándékosan rombolták, pusztították.

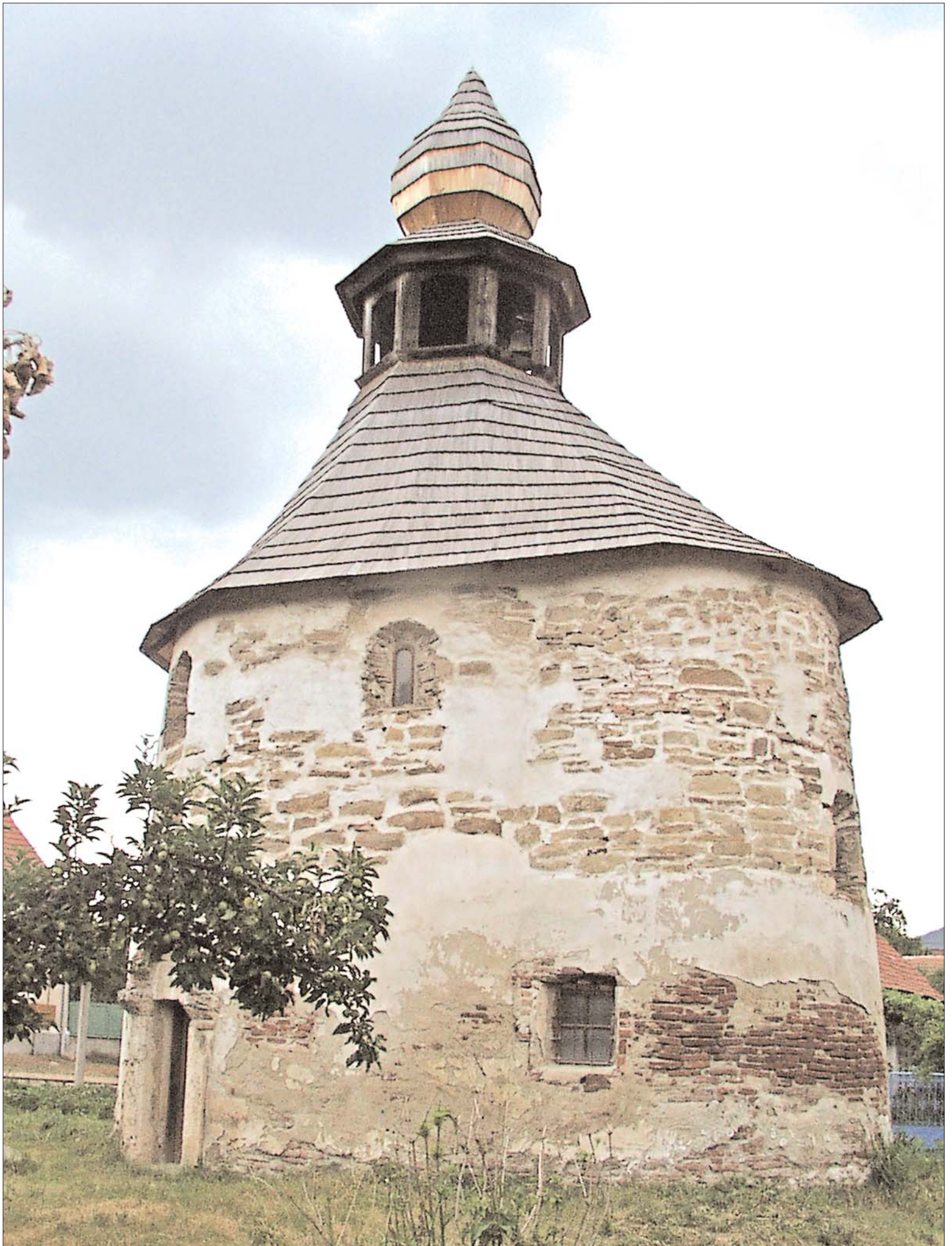
Az említett építőmester anyai dédapám volt, ezért elhatároztam, majd én megvalósítom azt, ami neki nem sikerült. Tíz esztendeje szántam el magam, hogy dédapám és a nagy elődök útját újra végigjárva leltárba vegyem, megörökítsem és összegezve bemutassam azokat az építészeti emlékeket, amelyek, még léteznek. Ami időközben tönkrement, leomlott, elporladt, mert tönkretették, lerombolták, porrá zúzták, azt adja hozzá mindenki saját képzeletéből.

A legtöbb Partiumba, Erdélybe látogató anyaországbeli furcsa varázsról beszél, amely már a határ átlépésekor eltölti. Van, aki a csodálatos szépségű tájnak, s van, aki a történelmi emlékek sokaságának tulajdonítja ezt a bűbajos erőt. Aztán előbb vagy utóbb mindenki ráébred, hogy az egyik szerves kiegészítője a másiknak. Mert bármennyire is lenyűgöző, a táj önmagában csak háttér, amely kevésbé lenne elragadó a benne elhelyezett történelmi kellékek nélkül. És fordítva. A festői várromok, repedezett falú erődtemplomok valószínűleg groteszkül hatnának az alföldi háttérben.

Ezer esztendő alatt sok minden megváltozott Partiumban és Erdélyben. A legjelentősebb, vagy ha úgy tetszik legfájóbb változás azonban a magunk mögött hagyott huszadik században ment végbe. A népességi összetétel mellett nagyot változott maga a táj arculata is. Erdély hegyeit elhordták, erdeit kivágták, temetőit meggyalázták, műemlékei többségét elpusztították. A lerombolt kúriák, erődtemplomok, várak, várkastélyok köveit azonban nem sikerült elhallgattatnia egyetlen hatalomnak sem. És a megmaradt kövek, ledöntöttek, porrá zúzottan is igazi erdélyi elszántsággal hirdetik: *„A nemzet, amely saját emlékeit veszni hagyja, saját síremlékét készíti.”* Így volt ez régen, és nincs ez másképp most, a huszonegyedik században sem.

A háromkötetesre tervezett könyv Partium és Erdély történelmi és művészeti múltjának kíván emléket állítani. A teljesség igénye nélkül. Mert bármilyen gonddal is készült, nem pótolhatja a személyes élményt, benyomást. Partiumot, Erdélyt látni kell. Azért, hogy abból a kevésből, ami megmaradt, megsejthessük azt a felbecsülhetetlenül sokat, ami volt. Ami még lehet...

A szerző

ALGYÓGY

Gyógyvizéről híres ősi fürdőváros Szászvárostól tizen-négy kilométerre északra, a Maros jobb partján. Helyén már az ókorban is település állt. A dák *Germisara* (hévíz) a rómaiak idején *Thermae Dodonae* néven vált népszerűvé. A kezdetől királyi birtoknak számító település neve Máté erdélyi vajda 1271-ben kelt adománylevelében bukkan fel először. Az algyógyi birtokot (*possessionis regalis Dyog*) Zsigmond király 1397-ben Iván fiának, Máramarosi Gurzónak adományozta. Hét év múlva azonban visszavette a birtokot és kétfelé osztotta. Egyik felét a Töreki családnak, a másikat Illyei Dénes János nevű fiának adta. A hűtlenné vált Illyei Jánostól 1467-ben Mátyás király elvette a birtokot és dengelegi Pongrácz János erdélyi vajdának ajándékozta. Valószínűleg a Pongrácz család kezdte el az algyógyi Diód várának építését, melyet egy 1476-ban kelt levélben már *castro nostro Dyod*-ként említenek. Az örökös nélküli Pongrácz Mátyás halála után a birtok visszaszállt a koronára. *Castrum Aldyod*-ot II. Ulászló 1501-ben Corvin Jánosnak adományozta, akitől 1504-ben fia, Kristóf örökölte.

A református körtemplom keletről...

...és nyugatról (fent), az egykori római fürdő megmaradt kövei (lent).

A teremtemplom keletről...

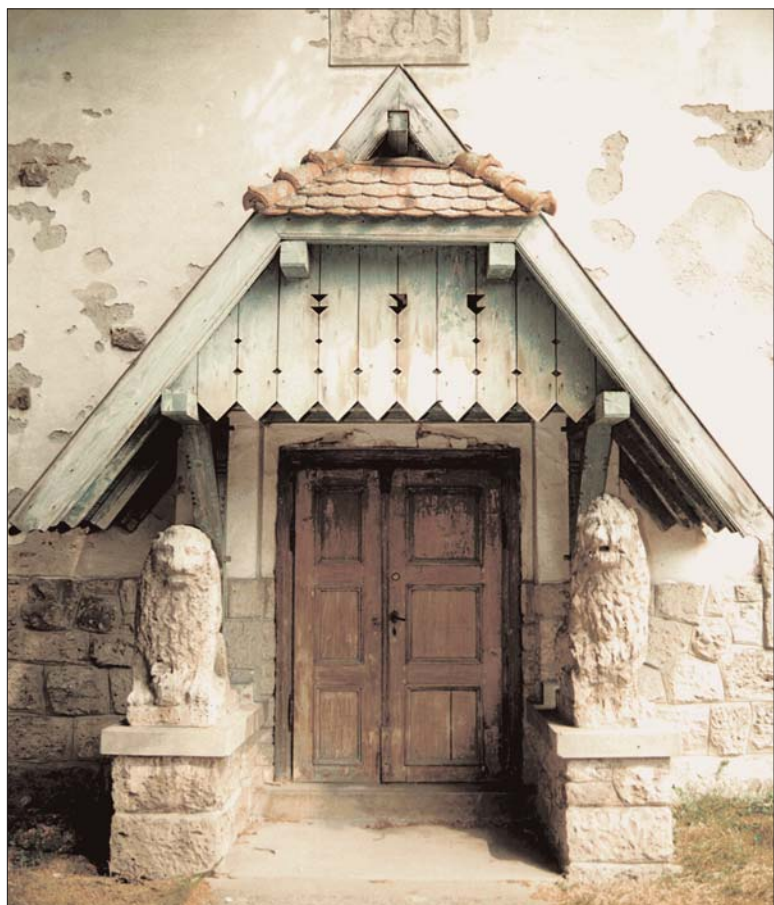

...és nyugatról.

A Corvin Kristóf halálát követő években az algyógyi vár sűrűn cserélte gazdáit. Volt Tarczai János székely ispáné, Radul havasalföldi vajdáé, Podmaniczky János királyi főkamrásé, Szobi Mihályé, majd Basarab havasalföldi vajdáé, végül Kun Lászlóé (nem azonos IV. László királlyal).

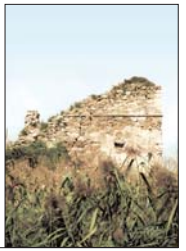
A gyászos emlékü mohácsi csata után I. Ferdinánd elvette Algyógyot a lázadó Kun Lászlótól és malomvízi Kendeffy Jánosnak adományozta. 1559-ben Izabella királyné Algyógyra menekült a törökök elől. A török elfoglalta a várat, de a királynénak sikerült időben elmenekülnie. János Zsigmondnak 1562-ben ostrommal sikerült visszafoglalnia Algyógy várát, melyet aztán leromboltatott. A XVI. század utolsó felében a Kun család visszaszerezte a birtokot. A lerombolt várat azonban nem állították helyre, hanem kőfallyal vették körül és kastéllá alakították át. A Kun család tagjai az 1848-1849-es szabadságharcban veszítették életüket.

Református templomok. A ma már zömében román ajkú Algyógnak két református temploma is van. Mindkettő a település közepén, egy parkszerű, gondozott kertben. Egyik úgynevezett teremtemplom, melyet az 1930-as években átépítettek. Az átalakításkor – megőrzés céljából – beleépítették a hajdani római fürdő köveinek, szobrainak, domborműveinek, illetve a korábbi templom gótikus elemeinek egy részét. Az épületben jelenleg használt ágyakat, heverőket tárolnak. Szomszédságában áll a stílusában szinte egyedülálló Árpád-kori református körtemplom. A zsindeletetős kis épület jelentős része szintén a régi római fürdő köveiből készült. Eredetileg katolikus volt, a XVII. században került a református egyház tulajdonába.

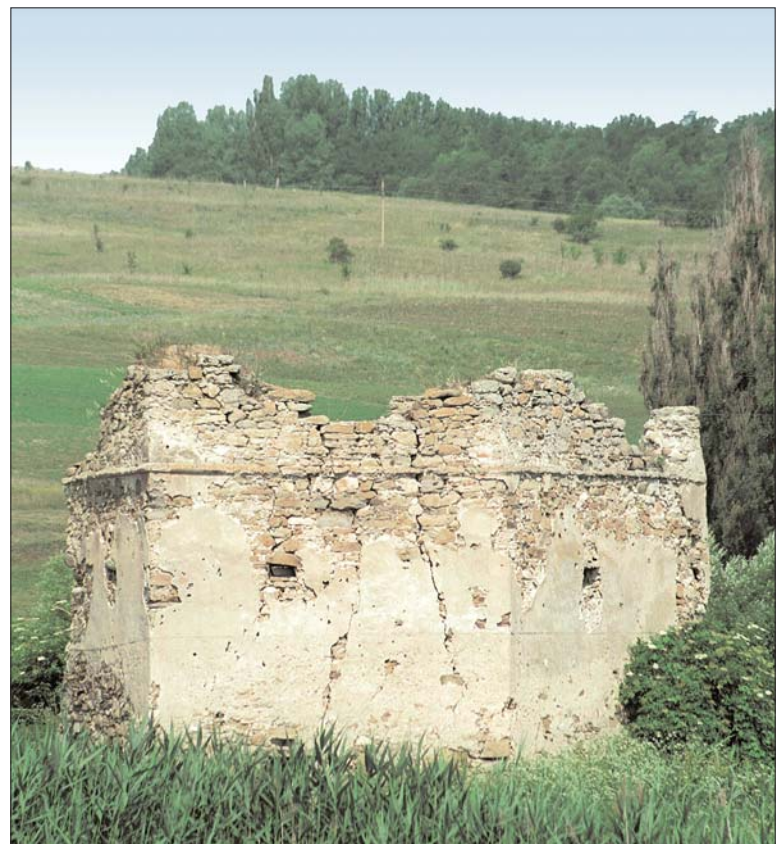
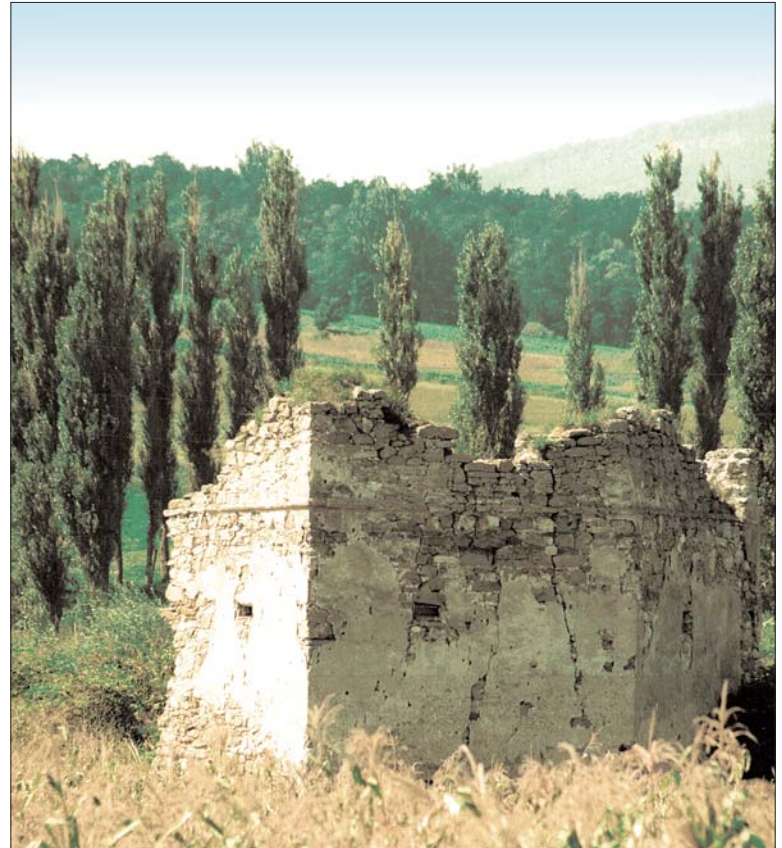
A teremtemplom főbejárata.

APÁCA

Apró, többségében magyar ajkú barcasági település Brassótól harminchét kilométerre északra, az Olt jobb partján. (Az apácaiakat evangélikus vallásuk miatt a környékeliek „magyar-szászoknak” csúfolták.) Itt született Apáczai Csere János, a gyulafehérvári kollégium híres professzora, a Magyar Encyclopaedia szerzője. A kisközség keletkezésének pontos időpontja ismeretlen. Egyes feltételezések szerint I. (Nagy) Lajos király alapította, más vélemények szerint már jóval korábban létezett. Nevét valószínűleg hajdani apácakolostor lakóiról kapta. A települést, amely a hozzá tartozó birtokokkal korábban a törcsvári uradalomhoz tartozott, Mátyás király a Bölöni, illetve a Szentgyörgyi Forró családnak adományozta. Mivel a vár nem szerepelt a donációs levélben, feltehetően továbbra is királyi kézben maradt.

Az apácai várat a székely határőrök építették. Eredetileg Feketevárnak hívták, jelenlegi nevét később kapta. A török időkben gyakran megtámadták, ezért folyamatosan erősítették, bővítették. A korabeli leírások szerint lakótornya a XVI. században már négy emelet magas volt. A Forró családot 1531-ben Szapolyai János erősítette meg birtokában. A vár pusztulásának körülményei nem ismertek. Valószínűleg a törökök rombolták le. Mára csak egy nyolc-tíz méter magas, húsz méter hosszú, enyhén ívelt U-alakú falrész maradt belőle, a községtől néhány száz méterre északra, az Ürmösre vezető út baloldalán.

Az apácai vár romjai a négy égtáj felől.

APOLD

Szász alapítású, ma már zömében román ajkú község Segesvártól tizenöt kilométerre délre, a Segesd-patak völgyében (Nem tévesztendő össze a Nagyszeben és Szászsebes között elterülő Nagy- és Kisapolddal.) Az *Apold* elnevezés 1309-ben, a segesvári püspökség és néhány szász egyházközség között folyó tizedper iratai közt, a felperes Nikolaus von Apoldia nevében bukkan fel először. A lakossági arány változása a település nevét is megváltoztatta, mert Hunyadi János kormányzó 1446-os látogatásakor már Trapoldként említették. A segesvári püspökséghez tartozó településnek 1500-ban saját iskolája és malma volt. Akkortájt kilencvenhárman lakták: nyolcvankilenc gazda és négy juhász.

A szépen fejlődő szász településre 1658-ban török csapatokat kvártélyoztak be. Néhány évtized múlva tűzvész pusztította el a házak többségét, ezért 1694-ben elengedték a falu adóját. 1797-ben ismét nagy tűzvész pusztított Apoldon, csak a templom és néhány lakóépület maradt épen. A leégett házakat újraépítették és az időközben községgé terebélyesedett település 1830-ban évi két alkalomra szóló vásártartási jogot kapott a szászoktól.

Az erődtemplom délről.

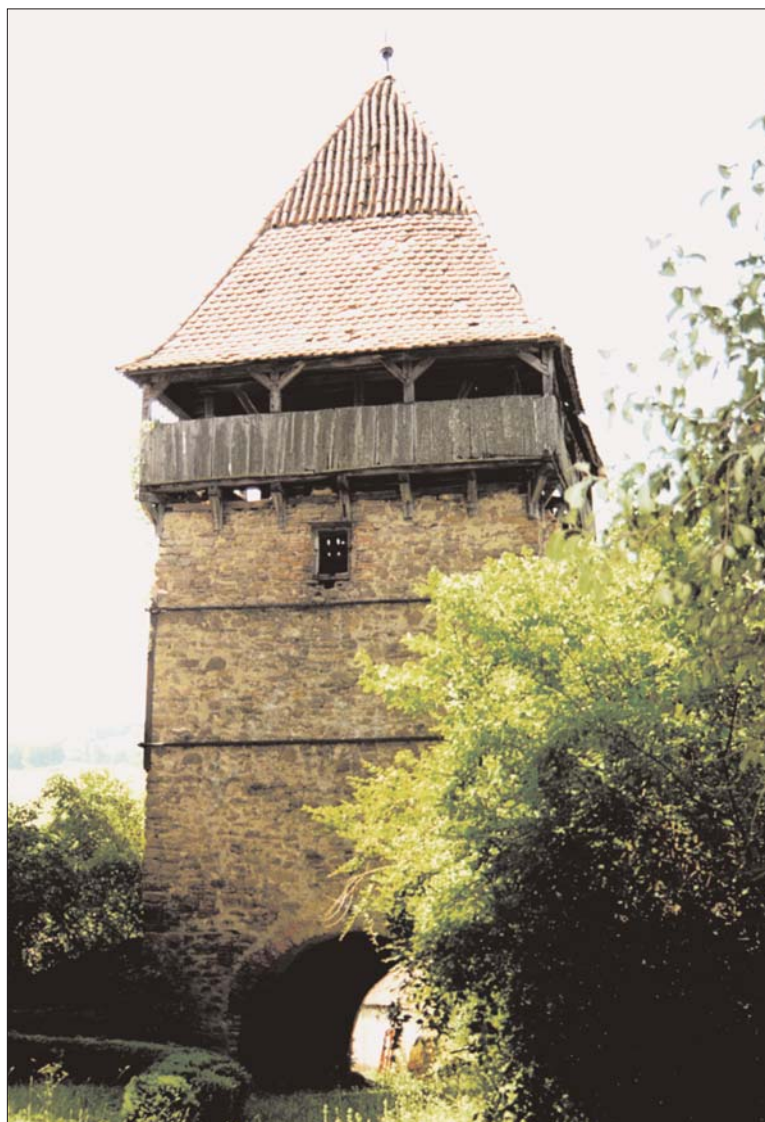

Az erődtemplom az országútról (fent), átjáró az udvari torony alatt (lent).

Az 1848-49-es szabadságharc nem érintette Apoldot, de 1872-ben újabb tűzvész okozott jelentős pusztítást a helybelieknek. A valódi felvirágzást azonban a Segesvár és Szászágota között 1898-ban megépült keskeny nyomtávú vasútvonal beindítása hozta el Apold számára.

Az erődtemplom. Az impozáns apoldi erődtemplom a település közepén emelkedő hegykúpról uralja a környéket. Helyén korábban egy XIII. században épült, torony nélküli bazilika állt, melyet a XV. században alakítottak át késő gótikus stílusú csarnoktemplommá. Ekkor emelték a harangtornyot is. A XVI. század első felében, 1504 és 1529 között a templomot kettős falgyűrűvel vették körül. A külső, támpillérekkel megerősített, három-négy méter magas falat lőrészekkel látták el. Az átalakítás során a harangtornyot is megmagasították és szintén lőrészekkel látták el, a belső falat pedig tornyokkal, bástyákkal erősítették meg. Ebben az időben készült a kaputornynak számító Haferturm, vagyis Zabos-torony, a Wisserturm, azaz Fehér-torony. A várőr az úgynevezett Iskola-toronyban (Schulturm) lakott. Az épületegyüttest először 1611-ben, majd 1634-ben renoválták. A harangtorony óráját 1723-ban említik először. A sajátos módon az oltár fölé elhelyezett orgonát a kor híres orgonaépítője, Johann Theis készítette 1821-ben. A templomot 1910-ben újrafedték.

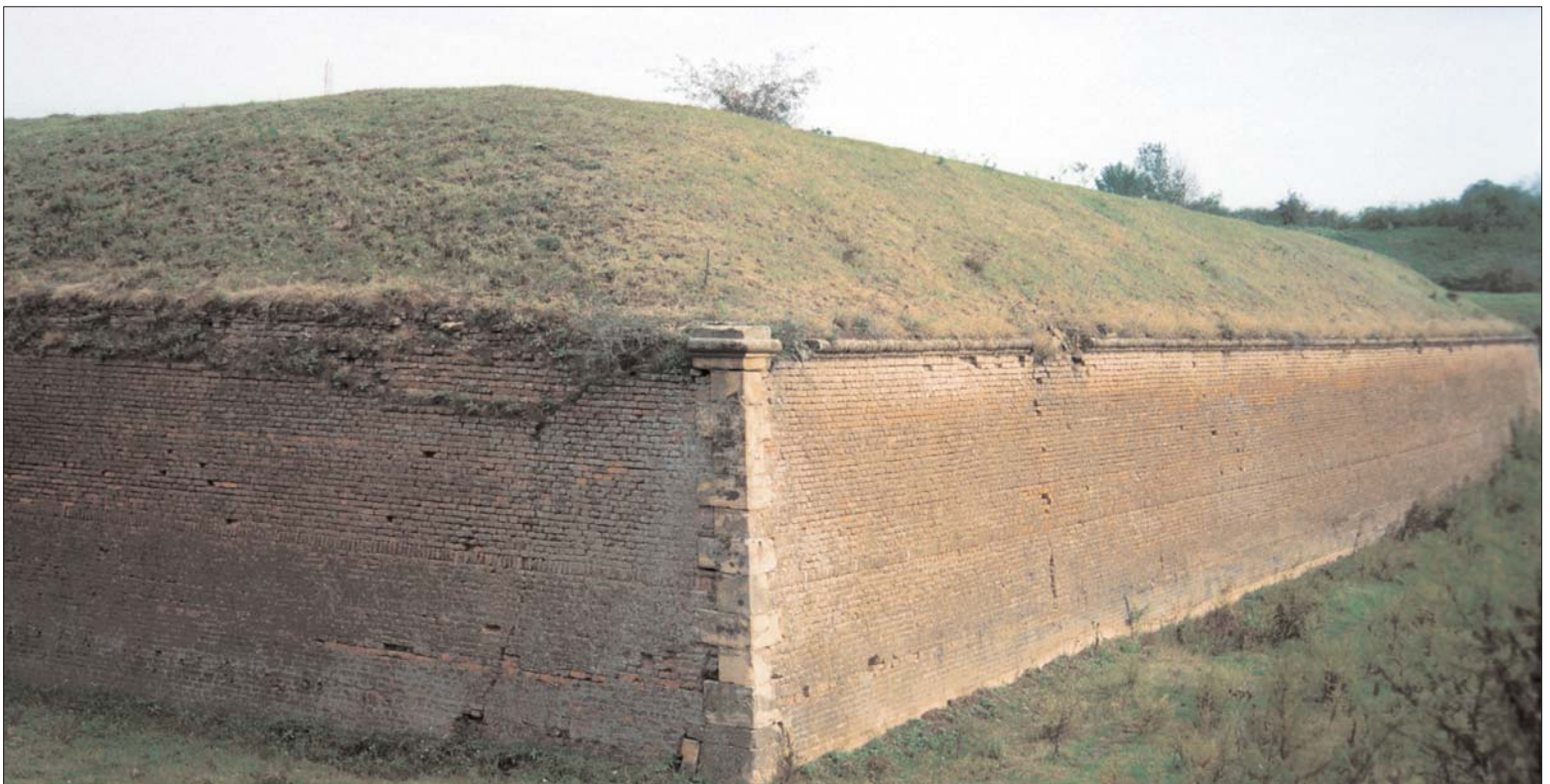
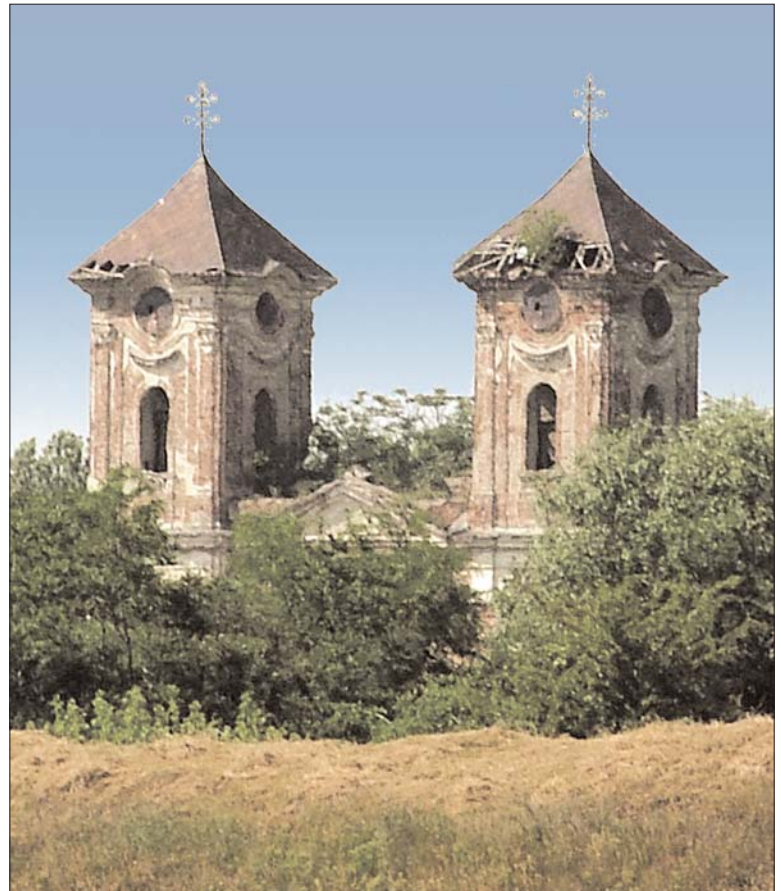
A templom oltára fölötté az orgona (fent), az egyik oldalbejárat (balra lent), az erődtemplom belső udvarának kaputornya (jobbra lent).

ARAD

Eredetileg *Orod*, más források szerint *Urod* volt a neve és a jelenlegi várostól hét kilométerre keletre, az egykori Öthalom vagy Glogovac (ma Tudor Vladimirescu) helyén terült el. Napjainkban kétszáz ezres nagyváros és az azonos nevű megye székhelye. A középkori hadi- és kereskedelmi utak találkozásának védelmére hivatott hajdani ispánsági várat feltehetően a Szent István utáni időkben építették. Neve először II. Béla egyik 1132-ből származó adománylevelében bukkan fel. Az in *castro Orodiensi* keltezett levelében a király több pusztát, köztük a Gyarak (Ghioroc) nevű falut az orodi káptalannak adományozta. Az 1216-ban már várispánságként említett Orod és környéke a XIII. századi tatárjárásokkor elpusztult. Bár újjáépült jelentőségéből fokozatosan vesztett. Az 1516-os tordai országgyűlés elűzte a káptalan tagjait. Tizennégy év múlva, 1530-ban összedől temploma. Ennek ellenére a prépostság néhány évig még működött, ám 1558-ban az is megszűnt.

A mai Arad őseit feltehetően a gyakori török beütések elől fokozatosan nyugatabbra menekülő orodiak alapozták meg a XV. században. A Maros partjára épített új település első okleveles említése 1452-ből származik. Többen úgy vélik, valójában Aradot a törökök helyezték át, a Nagyváradot Temesvárral összekötő út mellé, hogy úgy mond „akadályozzák a Temesvárt háborgatni akaró keresztényeket”.

Az aradi vár a Maros felől (lent), a romos vártemplom gyommal benőtt tornyai (fent).

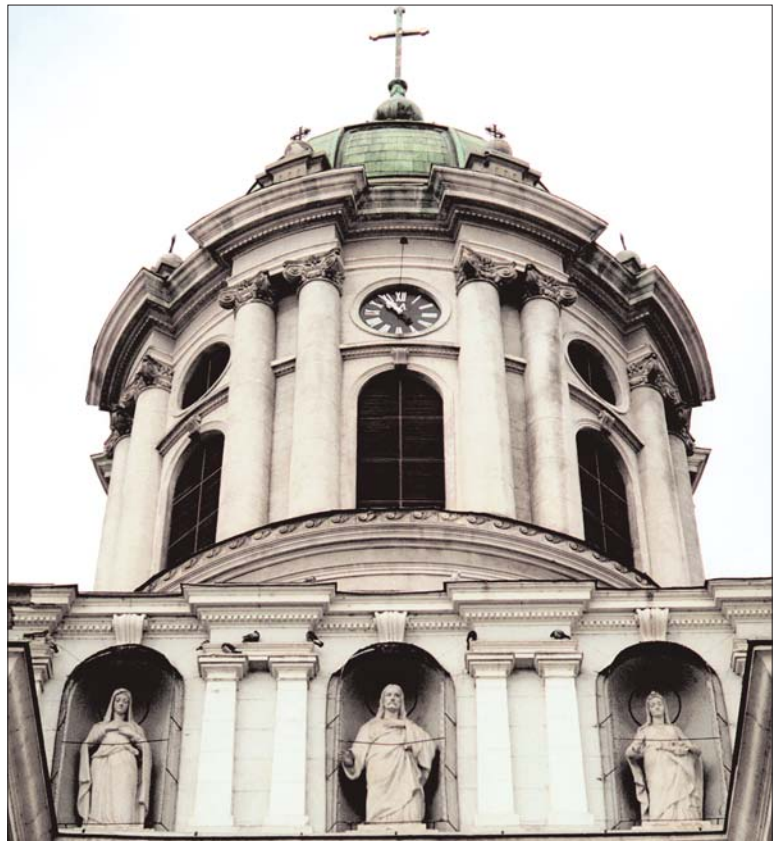
Az új települést a XVI. és XVII. században többször ostromolták. 1514-ben Dózsa György keresztesei, 1551-ben Ahmed pasa törökjei, 1595-ben Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem serege szállta meg. 1614-ben Bethlen Gábor kezére került, majd ismét a törökök foglalták el. Utóbbiakat 1685-ben sikerült végleg kiűzni. A karlócai békét követően 1699-től 1741-ig Arad és környéke a Maros-menti szerb határőrség székhelye volt. A Rákóczi-féle szabadságharc idején a kurucok felgyújtották a várost, de a várat nem sikerült elfoglalniuk.

A szatmári békekötés után a város átmenetileg (1726-1740) Raynald modenai herceg birtokába került. A régen várt változást Mária Terézia uralkodása hozta meg Arad számára. Ekkor kezdődött az a hatalmas építkezés (1763-1783), melynek eredményeként a Maros hajtókanyarjában elkészült a szabályos hatszög alaprajzú, többszintes kazamatákkal ellátott, sarkain bástyákkal megerősített, közel 730 ezer négyzetméteres alapterületű vár. A legkorszerűbbnek számító, Vauban-rendszerű erődítést Philipp Ferdinand Harsch tábornok tervezte. Falait széles és mély sánc vette körül, melyet szükség esetén a Maros vízával töltöttek fel. S hogy teljes legyen az aradiak öröme, kerekén száz évvel III. Károly ígérete után, 1832-ben a település végre megkapta a szabad királyi város címet is.

Az 1848-49-es szabadságharc kitörésekor a város csatlakozott a forradalom eszméihez. 1849. február 8-án Glösser altábornagy osztrák katonák és szerb felkelők élén Új-Arad felől betört a városba, de kiverték őket. 1849. július 1-én Damjanich tábornok lett a város parancsnoka. Egy hónap múlva, 1849. augusztus 2-án a kormány Aradra menekült.

A szabályos hatszög alaprajzú, csillag alakú vár egyik sarka.

Az aradi minorita templom (fent és lent).

A temesvári csatavesztés után Kossuth Görgeyre bízta a főhatalmat. Tizenegy nap múlva, 1849. augusztus 13-án Görgey a közeli Világosnál letette a fegyvert a túlerő előtt. A császáriak példátlan bosszút álltak az elfogott tábornokokon. 1849. szeptember 21-én Kiss Ernőt golyó általi, gróf Vécsey Károlyt kötél általi, szeptember 26-án Dessewffy Arisztidet, Lázár Vilmost, Schweidel Józsefet golyó általi, Aulich Lajost, Damjanich Jánost, Knézich Károlyt, gróf Leiningen-Weserburg Károlyt, Nagy-Sándor Józsefet, Lahner Györgyöt, Pöntenberg Ernőt és Török Ingnácot bitóra ítélték. Az ítéleteket október 5-én hirdették ki és október 6-án hajtották végre. Október 25-én Kazinczy Lajos honvédtábornok következett. Őt is ott lőtték fejbe, ahol néhány nappal korábban négy tábornoktársával végeztek. Az utolsó aradi vértanút, Hauk Lajos alezredest 1850. január 31-én akasztották fel az aradi várban.

Aradon született Tóth Árpád (1886-1928) költő, Kuncz Aladár író, az Erdélyi Helikon szerkesztője. Itt tanult Paál László festőművész, és ugyancsak itt volt asztalosinas későbbi barátja, Munkácsy Mihály festőművész is.

Az aradi vértanúk emlékoszlopa. A szerény kis emlékművet 1881. október 6-án állították a hajdani vesztőhelyen. A kis halomra épített emlékműhöz tizenhárom lépcső vezet fel. Tetején három méter magas szürke köobeliszk áll, melynek elején a gyászos évszám: 1849. október 6., három oldalán a tizenhárom vértanú tábornok neve szerepel.

Vársáncrészlet (fent), a Szabadság-szoborcsoportot a várból való kiszabadulása után évekig rács mögé zárták (lent).

A **Magyar Szabadság szoboregyüttese**. A csodálatos szépségű emlékművet Zala György szobrászművész készítette a XIX. század végén a város megbízásából. 1890. október 6-án, nagyszabású ünnepség keretében avatták fel a színház mögötti Szabadság téren. 1927-ben a román hatóság lebontatta az emlékművet. Talapzatát összetörték a szoborcsoport hét alakját az aradi vár pincébe „száműzték”. Közel nyolc évtizedes „rabság” után – a magyar kormány közbenjárására – 1999. októberében, a vértanú tábournokok kivégzésének 150. évfordulóján a „Magyar Szabadság” kiszabadult a várpincéből. A két és fél embermagasságú ércalakokat ünnepélyes keretek közt a minorita rendház udvarára szállították, majd megkezdték helyreállításukat. Hosszas huzavona után a szoborcsoportot a Tűzoltók terén kialakított magyar-román emlékparkban állították fel 2004. április 25-én.

A **minorita templom**. A minorita rendház templomát 1902 és 1909 között építették klasszicista stílusban. Hajóját, amely 43 méter hosszú és 17 méter széles, öt oszloppár tartja. A templomban bal kéz felől látható a budapesti bazilika Szent Istvánt ábrázoló Benczúr-festményének másolata. A Szent Józsefet és Szent Ferencet ábrázoló, XVII. századi barokk oltárképek (Schiesler Ferenc alkotásai) a régi templomból származnak. Évekig a minorita templom udvarán őrizték Zala György hányatott sorsú szoboregyüttesét.

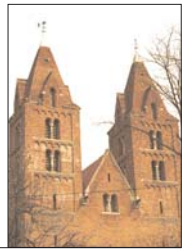
A szoboralakok felújítás előtt a minorita templom hátsó udvarán.

Az Aradi Tizenhárom obeliszkje (fent), az emlékmű márványtáblája (lent).

ÁKOS

Gyógyfürdőjéről nevezetes szilágysági település Érmindszenttől (Adyfalva) keletre. A Kraszna-folyó menti községet korábban *Ákosmonostora* néven jellemezték. Nevét valószínűleg a település központját uraló, a XII. században épült, román stílusú református templomról kapta. A háromhajós épület feltehetően a honfoglaló Ákos nemzetség által alapított bencés apátság monostortemploma volt. A monostor a Vencel király pártján álló Ákos család bukása után elpusztult, a templom azonban megmaradt. Egyes vélemények szerint eredetileg – a nagyváradi székesegyházhoz hasonlóan – négytornyosra tervezték, végül csak két nyugati tornya épült meg.

Az ákosi templom – a harinaihoz hasonlóan – téglából készült, csak alapfalai és a tornyok ikerablakait elválasztó oszlopok vannak kőből. Az épületet az 1640-es években felújították. Alig fejeződtek azonban be a munkálatok, 1642-ben tűz ütött ki a templomban és részben leégett. Nagyjából helyreállították ugyan, de átfogó restaurálása csak 1896-ban, Schulek Frigyes irányításával történt meg. Több mint száz esztendővel később, 2003-ban ismét elkezdődött felújítása.

A templom főhajója és szentélye.

A templom délről (fent), a karzat (lent).

Tartalomjegyzék

Előszó.....	5
Algyógy.....	6
Apáca.....	9
Apold.....	10
Arad.....	13
Ákos.....	18
Borberek.....	21
Csicsóholdvilág.....	24
Csíkménaság.....	26
Csíkszentgyörgy.....	29
Dezső vára.....	32
Doboka.....	34
Egeres.....	36
Erdőd.....	38
Fenes vagy Béla vára.....	42
Gelence.....	44
Gyalu.....	48
Hídvég.....	50
Ikavár.....	54
Kelnek.....	55
Kendilóna.....	58
Kerelőszentpál.....	61
Kézdiszentlélek.....	64
Koltó.....	68
Koronka.....	70
Körösfő.....	72
Kraszna.....	75
Kürpöd.....	78
Magaré.....	80
Magyargyerőmonostor.....	82
Magyarózd.....	86
Magyarvalkó.....	89
Marosvásárhely.....	92
Martonfalva.....	96
Medgyes.....	98

Muzsna.....	102
Nagyajta.....	104
Nagybaromlak.....	107
Nagykároly.....	108
Nagyszalonta.....	111
Nagyszeben.....	113
Óradna.....	117
Rádós.....	120
Réty.....	122
Sepsiszentgyörgy.....	125
Sólyomkő vára.....	128
Somkerék.....	131
Sövényység.....	132
Szamosújvár.....	133
Szászbuzd.....	136
Szászegerbegy.....	138
Szászfehéregyháza.....	140
Szászfenes.....	143
Szászivánfalva.....	146
Szászrégen.....	148
Szászsáros.....	150
Szászszentlászló.....	152
Szentágota.....	154
Szentbenedek.....	156
Székelyderzs.....	159
Székelyudvarhely.....	163
Székelyzsombor.....	166
Szilágysomlyó.....	169
Tamáshida.....	172
Temesvár.....	175
Torda.....	178
Torja.....	182
Válaszút.....	184
Veresmamart.....	186
Verespatak.....	188
Zsibó.....	193
Felhasznált irodalom.....	197